
SINIF SİYASETİNDEN KİMLİK SİYASETİNE: RADİKAL DEMOKRASİ VE YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER

*Fatih DUMAN * Hitit Üniversitesi*

Küreselleşme süreci, ulus-devlet temelinde şekillenen sosyo-ekonomik ve siyasal düzende yapısal düzeyde değişimlere yol açmaktadır. Bu değişim süreci yaşanan ekonomik ve teknolojik dönüşümlerin küresel ölçekteki etkileriyle ilişkili olmakla birlikte, akla gelebilecek bütün alanlarda ciddi sonuçlar doğurmaktadır. Bütüncül bir perspektifle bakıldığında, ekonomik alandaki değişim ve dönüşümlerin siyasal, kültürel ve ideolojik alanlardaki değişimlerle birlikte gerçekleştiğini tespit etmek çok zor değildir. Dolayısıyla en geniş anlamıyla küreselleşme adı verilen süreç, modernitenin krizi bağlamındaki tartışmaların ve bu çerçevede ifade edilen 'post' önekini taşıyan düşünsel akımların da tarihsel bağlamını oluşturmaktadır. Yaşanan ya da yaşandığı ileri sürülen dönüşümler ve bu çerçevede ifadesini bulan postmodernizm tartışmaları, siyaset bilimi literatürüne yeni kavramları taşımakta ya da eski kavramlara yeni anlamlar verilmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda gerçekleşen teorik tartışmalar, modern döneme atfedilen 'sınıf' kategorisi çerçevesindeki çözümlenmeler ve politika önerileri yerine, 'kimlik' kategorisini geçirmekte ve çoğulcu bir niteliğe sahip olan kimliklere göre şekillenen 'yeni toplumsal hareketler' temelinde politika önerileri getirmektedir. Bu çalışma, bu değişim çerçevesindeki teorik tartışmaların sınırlı bir bölüme odaklanacaktır.

Görülen o ki küreselleşme süreci, postmodernizm tartışmaları ve li-

* Yrd. Doç.Dr.,Hitit Üniversitesi, İ.İ.B.Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü.

beral demokrasinin krizi birbiriyle bağlantılı temel sorun alanlarını oluşturmaktadır. Küreselleşme üzerine yapılan tartışmalar, devlet-toplum ilişkisinin ve 'demokrasi' kavramının yeniden düşünülmesine yol açmaktadır. Bir diğer ifadeyle, küreselleşme süreci siyasetin yeni bağlamını oluşturmakta ve liberal demokrasinin krizine yönelik vurgular yeni demokrasi projelerini gündeme getirmektedir. '*Radikal demokrasi projesi*' bunun temsil edici bir örneğini oluşturmaktadır.

Küreselleşme süreci çelişkileri içeren bir süreçtir. Bir yandan modernitenin evrenselleşmesi iddialarını gündeme getirirken, öte yandan modernitenin temel tezlerinin krizinin taşıyıcılığını yapmaktadır. Ulus-devletin 'egemenlik' kavramında şekillenen, modernite içindeki merkezi konumu ve bu bağlamda reel anlamını bulan 'ulusal kimlik', 'ulusal ekonomi', 'ulusal kültür' vb. gibi bütünsellik kurguları, küreselleşme sürecinde çok yönlü bir erozyona uğramaktadır. Ulusal temelde tanımlanan kurgusal bütünler parçalanmakta ve bunun sonucunda kimlik politikalarının oluştuğu zemin açığa çıkmaktadır. Ulus-devlet bağlamındaki kavramsallaştırmaların anlam değişikliğine uğradığı bu süreçte devletin karar alma gücü sınırlanmakta, küresel ekonomik sistem içindeki özerkliği yitirmekte ve temsili parlamenter demokrasinin krizi ile tanımlanan bir meşruiyet krizi gündeme gelmektedir.

Sürecin bir diğer özelliği, sanayi toplumunun temel tanımlayıcı niteliklerinin ve kurumsal yapısının radikal dönüşümlere uğramasıdır. Farklı düşünürlerin değişik kavramlarla ifade ettiği bu dönüşüm siyasetin üzerinde yükseldiği zemini de değiştirmekte, çatışma alanını ulusal toplumun sınırlarını aşan bir niteliğe sokmaktadır. Modern toplumun sınıflı yapısına ilişkin açıklamalar ve siyasetin sınıf temelli algılanması da bu süreçte değişime uğramaktadır. Küreselleşme sürecinin beraberinde taşıdığı çok yönlü sorunların çözümünde artık toplumsal sınıflara dayanan projelere değil, çoğulcu kimlik tanımlamalarına dayanan yeni toplumsal hareketlerin aktörü olduğu siyasal projelere bel bağlanmaktadır.¹

¹ Keyman'ın ifadesiyle, "[Küreselleşme sürecinde].. kimliğin merkezi yapısının parçalanmasını ve kültürel, etnik, dinsel, ırksal, cinsel ve sınıfsal birçok boyutluluk konumuna dönüştüğünü gözlemliyoruz. Bu gelişme hem farklılığa dayalı kimlik politikalarının siyasete yeni bir anlam vermeye başlamasını gündeme getiriyor, hem de buna bağlı olarak ulusal kimliklere modernite içinde atfedilen belirliliğin ve hiyerarşik önemin ciddi bir sorgulanmaya tutulması anlamına geliyor." Bkz. E. Fuat Keyman, *Türkiye ve Radikal Demokrasi*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1999, s. 34. Keyman'ın çalışmasında, radikal demokrasinin bağlamı olarak küreselleşme sürecine ilişkin teorik tartışmaların güzel bir sunusu için özellikle "*Globalleşme ve Radi-*

Bu çalışmanın temel odak noktası yukarıda kısaca değindiğimiz tarihsel bağlamda ortaya çıkan, liberal demokrat siyaset kuramına ve klasik Marksist düşünceye gerek pratik düzeyde gerekse de kuramsal düzeyde getirilen eleştiriler üzerine kurulu olan ve demokrasinin derinleştirilmesi ve yeniden düşünülmesine dayanarak savunulan *radikal demokrasi anlayışı* ya da *post-Marksist siyaset kuramı*dır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, radikal demokrasiye ilişkin literatür çeşitli bağlamlarda ele aldığı konularla oldukça geniş bir alanı kapsar ve bu konuda kalem oynatan yazar da oldukça fazladır.² Bu nedenle çalışmanın sınırlılıkları kapsamında radikal demokrasi anlayışına katkıları en fazla olan Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe'nin düşünceleri ele alınacaktır. Bir diğer ifadeyle bu çerçevedeki tartışmalar, Laclau ve Mouffe'nin radikal demokrasi bağlamındaki temsil edici teorik argümanları merkeze alınarak takip edilecektir.

Laclau ve Mouffe'nin geliştirdiği ve yeni toplumsal hareketlerin maddi temelini oluşturduğu radikal demokrasi projesi,³ postmodernizm çerçevesinde ifade edilen argümanların hem liberalizmin hem de Marksizmin krizine işaret ettiği bir bağlama oturmaktadır. Bir diğer deyişle, postmodernizm tartışmaları ile birlikte üretim, tüketim, bilim, teknoloji, kültür, sanat ve toplumsal yapının çeşitli alanlarında meydana geldiği ileri sürülen değişim ve dönüşümlerin klasik Marksist düşüncenin temel kabullerini geçersiz kıldığı argümanı ortaya atılmış ve bu süreç Marksist düşüncenin krizi olarak adlandırılmıştır. Gerçekte bu zaman dilimi, her ne kadar liberal demokrasi tarihin sonu olarak ilan edilse de, dönemsel olarak liberal düşüncenin de krizi olan sürece denk gelmektedir.⁴

Laclau ve Mouffe'nin 'radikal demokrasi projesi', bir dizi Marksizm dışı entelektüel kaynakla yapılan bir alışveriş üzerinden Marksizm sonrasına kuramsal bir geçişle mümkün olmuş sosyalist bir strateji olarak tasarlanmıştır. Kısacası radikal demokrasi, kuramsal olarak Marksizmin, siyasi olarak da sosyalizmin krizine verilmek istenen genel bir yanıt içe-

kal Demokrasi: Küçülen ve Parçalanmış Dünya'da Siyaseti Anlamak" başlıklı bölüme bakılmalıdır. A.g.e., s. 15-52.

² Bu konuda geniş ve ayrıntılı bir çalışma için bkz. Hakan Kubalı, *Liberal Demokrasi'nin Eleştirisi, Radikal Demokrasi -Modernite ve Postmodernite Açısından-*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 64-194.

³ Laclau ve Mouffe'nin 'radikal demokrasi' kavramını genelde '*radikal, özgürlükçü ve çoğulcu demokrasi*' (radical, libertarian and plural democracy) şeklinde kullandıklarını belirtmek gerekir. Bkz. Ernesto Laclau & Chantal Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, çev: A. Kardam, D. Şahiner, İstanbul: Birikim Yayınları, 1992, s. 10.

⁴ Jacques Derrida, *Marx'ın Hayaletleri*, çev: Alp Tümertekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001, s. 123-148.

risinde ifade bulmuştur ancak bu durum zamanla farklılaşmıştır. Bugün radikal demokrasi, daha çok günümüz liberal demokrasisinin açmazlarını aşmak yolunda sunduğu imkanlar açısından tartışılmaktadır. Bir başka deyişle radikal demokrasi, liberal demokrasinin krizine karşı sunduğu olanaklarla da gündemde kalmakta ve savunulmaktadır.⁵

Bu bağlamda Laclau ve Mouffe, Marksist düşüncenin ve liberalizmin krizi koşullarında, yeni bir sosyalist stratejinin sunacağı açılımları tartışırken, özellikle klasik Marksizmin radikal bir eleştirisine dayanmaktadır.⁶ Buradan hareketle Marksist düşüncedeki işçi sınıfı ya da proletaryanın ayrıcalıklı özne konumu ciddi olarak eleştirilmekte, toplumsal sınıfların ideolojik ve politik düzeyde zorunlu bir varoluş tarzının olanaksız olduğu ileri sürülmektedir. Bir diğer ifadeyle, ideolojinin sınıfsal karakterini belirleyen kapitalist toplumsal formasyona özgü hiçbir sistematik mekanizma bulunmamaktadır.⁷ Bu çerçevedeki teorik argümanlar ekonomik yapının belirleyiciliğinin reddinin, determinist anlayıştan olumsuzluğa (contingency) ve total açıklamalardan parçalı açıklamalara geçişin göstergeleri olarak görülmektedir. Laclau ve Mouffe oluşturdukları kuramsal çatıyı, değişen tarihsel koşullarda radikal bir demokrasi hedefi üzerinde yükselen yeni bir politikanın temeli olarak görmekte ve bu konuda yazdıkları '*post-Marksizm*'in temel metinleri içinde yer almaktadır.⁸

⁵ Mesut Yeğen, "Liberal Demokrasiden Radikal Demokrasiye: Geçiş(sizlik)ler", *Toplum ve Bilim*, Kış, 2000-2001, sayı 87, s. 178-179.

⁶ Onlara göre, yaşanan tarihsel değişimler çağı geçmişin apaçık 'doğru'larına ciddi şekilde meydan okumaktadır. Dolayısıyla bu yeni durum/lar karşısında yeni şeyler söylemek zorunludur. Çünkü yeni toplumsal karşıtlıklar geniş bir alana yayılmaktadır: "Teorik yeniden değerlendirme görevini acil duruma getiren bu değişimlerin temelinde bütün bir dizi pozitif yeni fenomen yatıyor: Yeni feminizm, etnik, ulusal ve cinsel azınlıkların protesto hareketlerinin, nüfusun marjinalleştirilmiş tabakalarının kurumlara karşı verdiği ekoloji mücadelesinin, anti-nükleer hareketin, kapitalist çevre ülkelerde atipik toplumsal mücadele biçimlerinin doğuşu..." Laclau & Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, s. 7.

⁷ Serpil Sancar Üşür, *İdeolojinin Serüveni -Yanlı Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme-*, Ankara: İmge Yayınları, 1997, s. 50-51.

⁸ Kendi ifadeleriyle, "Marksizm-sonrası demek, Hegelci ve 19. yüzyıl matrisleri içinde Marks'ın ancak oraya kadar vardırılabildiği ilişkisel uğrağın derinleştirilmesi demektir. Psikoanalizin, bilinçsiz şeylerin eylemlerinin her türlü anlamı muğlaklaştırdığını ortaya koyduğu; yapısal dilbilimdeki gelişmelerin katıksız farklılık kimliklerin işlevlerini daha iyi anlamamıza olanak sağladığı; Nietzsche'den Heidegger'e, pragmatizmden Wittgenstein'a kadar düşüncenin dönüşümünün felsefi özselciliği kesinlikle çürüttüğü bir çağda, materyalist programı Marks'ın kendi çağının koşullarında yapabileceğinden çok daha radikal bir biçimde yeniden formüle edebiliriz." Bkz. Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe, "Amasız Fakatsız Marksizm-Sonrası", çev: Ahmet Kardam, *Marksizm ve Gelecek*, sayı: 5, Mayıs 1992, s. 23; makalenin

I- Postmodernizm ve Post-Marksizm

Laclau ve Mouffe'nin radikal demokrasi anlayışı, Marksist düşüncenin yaşadığı krize karşı geliştirilen bir sosyalist strateji olarak, temelde iki yeni kuramsal sava dayanmaktadır. Birincisi Marksizmin devrimci özne kategorisi ile ilgili farklı bir tanımlamadır. İkincisi ise buna dayalı olarak geliştirilen yeni bir demokrasi, radikal bir demokrasi anlayışıdır. Buna göre son yıllarda ortaya çıkan, giriş bölümünde değindiğimiz '*yeni toplumsal hareketler*'i göz ardı ederek klasik sol düşünce başarılı olamaz; yaşananlar da bunu göstermiştir.⁹ Bu noktadan hareketle yeni toplumsal hareketlerin farklı taleplerine dayanan çoğulcu yeni bir özne kategorisi teorik açıdan savunulmaktadır. Çünkü bu yeni oluşumları, evrensel özne kategorilerine sahip klasik Marksist düşüncenin varsayımları içinde kalarak açıklamak imkansızdır. Dolayısıyla Laclau ve Mouffe, kendilerinin de belirttiği gibi Marksist düşüncenin ötesine uzanmakta ve savundukları postmodern anti-özcü özne kategorisini geliştirmek için modernist öznenin postmodern eleştirisine dayanarak post-Marksist¹⁰ siyaset kuramlarını oluşturmaktadır.

Ancak bu çerçevede sosyalist bir strateji olarak sundukları '*radikal demokrasi*' kuramı, liberal demokrasinin derinleştirilmesi ve yeni toplumsal hareketlerin talepleri bağlamında yeniden tanımlanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle önerdikleri radikal demokrasi projesini farklı kaynaklardan beslenen teorik bir karışım olarak, postmodernizm ve liberal demokrasinin sol, post-Marksist bir çerçevede sentezlenmesi olarak değerlendirebiliriz. Norman Geras, Alex Callinicos ve Ellen Meiksins Wood gibi Marksist düşünürlerin radikal demokrasi projesini Marksizmin reddedilmesi ve liberalizmin yeni bir versiyonu olarak değerlendirmelerinin nedeni de burada bulunmaktadır. Kısacası, radikal demokrasi projesinin postmodernizm, liberal demokrasi ve Marksizm gibi farklı kaynaklardan beslendiğini söyleyebiliriz. Bu nedenle radikal demokrasiyi anlamak için öncelikle postmodern anlayışın Marksist düşünceyle ilişki tarzlarını ele almak ve bu bağlamda Laclau ve Mouffe'nin düşüncelerindeki etkisini değerlendirmek gerekir.

Yakın döneme ilişkin değerlendirmeler üretim, tüketim, iletişim, kültür, sanat, bilgi, bilişim vb. gibi alanlarda ortaya çıkan değişimlerin toplumsal yaşamda bir dönüşümü, bir geçiş sürecini, modernist söylemin krizini ya da postmodern bir durumu yansıttığını ifade etmektedir.

orijinali için bkz. "Post-Marksizm without Apologies", *New Left Review*, no. 166, 1987, s. 79-106.

⁹ Laclau & Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, s. 7-11.

¹⁰ A.g.e., s. 10.

Buna göre artık sosyal gerçekliği kendisiyle özdeş (identical) bir bütün olarak açıklayan meta anlatılar (meta-narratives) ya da bütüncül kuramlar ile betimlemek mümkün görülmemektedir. Bu önerme, modernizm/postmodernizm bağlamındaki tartışmalarda ana eksenini oluşturmaktadır ve meta anlatılara karşı girişilen bu postmodern kuramsal saldırı, modern söylemin iki büyük ve egemen anlatı biçimi olarak kabul edilen Marksizm ve geleneksel liberalizmin çöküşünün bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu önermedeki temel hedef noktası Marksizm olmuş ve modernizm/postmodernizm tartışması daha çok Marksizm/postmodernizm tartışması halini almıştır.¹¹

Bu bağlamda çeşitli düşünürlerin değişik şekillerde ifade ettikleri farklı yaklaşım açıları gündeme gelmektedir. Örneğin Lyotard ve Baudrillard gibi düşünürler postmodernizmin temel argümanlarından hareketle Marksizmi bir meta anlatı olarak bütünüyle reddetmektedir. Bu yaklaşım açısından postmodernist savlar, Marksizm eleştirisinin temelinde bulunmaktadır. Bu çerçevedeki ikinci yaklaşım ise Perry Anderson, Alex Callinicos, Jürgen Habermas, Ellen Meiksins Wood gibi yazarlarca farklı şekillerde dile getirilen, postmodern durum anlayışının reddidir. Bu yaklaşımı paylaşan yazarlar postmodernizmin temel argümanlarına karşı negatif bir tutum içindedir. Buna göre modern kapitalist toplumlardaki değişimleri tanımlamak için geliştirilen postmodernist fikirler analitik ya da kuramsal bir önem taşımamaktadır. Örneğin Perry Anderson, kapitalizmin sınıf temelini modern toplumu tanımlayıcı bir unsur olarak kaldığı düşüncesinden hareketle postmodern durumu tamamıyla reddetmektedir. Alex Callinicos ise, Anderson' u destekler mahiyette, işçi sınıfının sınıf temelli olmayan toplumsal hareketlere karşın, üretimden gelen objektif çıkarına bağlı olarak kapitalizme karşı mücadelede en önemli katmanı teşkil etmeye devam ettiği düşüncesini savunmaktadır. Buna göre, modern toplumdaki değişimler postmodernistlerin iddia ettikleri kadar derin değildir; üretim biçimindeki yeniden yapılanmalar, üretim tarzının temeli olan üretim ilişkilerini değiştirmemiştir; dolayısıyla modern toplumu kapitalist üretim ilişkileri belirlemeye devam etmektedir. Bu açıdan da Marksizm mevcut toplumsal for-

¹¹ Ayrıntılar için bkz. Keyman, "*Postmodernizm, Kimlik Siyaseti ve Demokrasi*", içinde, *Türkiye ve Radikal Demokrasi*, s. 53 vd.; Ellen Meiksins Wood, "Postmodern Gündem Nedir?", içinde, der. E. M. Wood ve J. B. Foster, *Marksizm ve Postmodern Gündem*, çev: A. Fethi, Ankara: Ütopya Yay., 2001, s. 7-26.

masyon için açıklayıcı olmayı sürdürmektedir.¹²

Habermas ise farklı bir teorik noktadan hareketle postmodernizmi reddetmektedir. Habermas postmodernizmin savunucularını, özellikle Lyotard, Derrida ve Foucault gibi post-yapısalcı akımın temsilcilerini neo-muhafazakar olarak değerlendirmekte ve bu düşünürlerin kuramsal bir alternatif sunamadıklarını ileri sürmektedir. Postmodernizme karşı, tamamlanmamış bir proje olarak gördüğü modernizmin özgürleşimci hedeflerini gerçekleştirilmeyi savunan Habermas, postmodern söylemin ideolojik öncüllerinin irrasyonalist ve Aydınlanma karşıtı kuramlar ile modern muhafazakar modernlik karşıtlığı olduğunu dile getirmektedir. Buna göre kökenlerini Nietzsche ve Heidegger'de bulan postmodern söylem, özü itibarıyla muhafazakar bir felsefeye yol açmaktadır.¹³ Habermas'a göre Aydınlanma akılı eleştirilmelidir ancak bu eleştiri, akılı tamamen reddeden akıl dışı unsurlara dayanarak değil bu aklın "ufkunun dışına düşmeden yapılmalıdır. Yani, 'bebeği yıkadığımız suyla birlikte bebeğin de akıp gitmesine' izin vermemeliyiz."¹⁴ Oysa postmodernist düşünürler, akıl kavramını yeniden yapılandırmak yerine akıl projesini tamamen terk etme yolunu seçmektedir. Nietzsche ile başlayan süreçte akıl, 'akılın ötekisi'yle karşılaşmış ve postmodern düşünürler bunu farklı şekillerde formüle etmişlerdir.¹⁵ Habermas'a göre bunun sonucu, Aydınlanma aklının eleştirel özünü yitirmiş, Aydınlanma'nın özgürleşimci hedefleriyle olan bağını tamamen koparmış yeni muhafazakar bir tutumdur. Habermas'ın postmodernist düşünürlerin " 'neo-muhafazakarlar' oldukları iddiasının altında yatan dürtü, bu insanların bize şu değil de bu toplumsal yönde hareket etmemiz için 'teorik' bir neden önermemeleridir."¹⁶ Bu nedenle postmodern durum anlayışı tamamıyla reddedilmeli ve politik stratejiler modernleşme projesinin teo-

¹² Keyman, A.g.e., s. 68-69; Bryan D. Palmer, "Eski Konumlar/Yeni Zorunluluklar: Tarih, Sınıf ve Marksist Meta-anlatı", içinde, der. Wood ve Foster, **Marksizm ve Postmodern Gündem**, s. 61-72.

¹³ Besim F. Dellaloğlu, "Habermas'ın Postmodern Muhafazakarlığı Eleştirisi", **Toplumbilim**, sayı 7, Ekim 1997, s. 105 vd.; Bruce Pilbeam, "Conservatism and Postmodernism: Consanguineous Relations or 'Different' Voices?", **Journal of Political Ideologies**, 6(1), 2001, s. 41.

¹⁴ Dellaloğlu, A.g.m., s. 108.

¹⁵ "Habermas'a göre Nietzsche estetiği 'usun ötekisi' olarak vurgulayarak postmodernizmin yolunu açmaktadır. Aslında Habermas'ın *Modernliğin Felsefi Söylemi*'nde ele aldığı postmodern düşünürlerin hepsi Nietzsche'nin 'usun ötekisi' yaklaşımını, kavramın içeriğini farklı biçimlerde doldurarak da olsa, sürdürürler. Bu, Heidegger için *Varlık*, Derrida için *différance*, Bataille için *egemenlik* ve Foucault için *iktidar*'dır." A.g.m., s. 108-109.

¹⁶ Richard Rorty, "Habermas, Lyotard ve Postmodernite", çev. Mehmet Küçük, **Modernite Versus Postmodernite**, der. Mehmet Küçük, 3. Baskı, Ankara: Vadi Yayınları, 2000, s. 275.

rik çatısı içine oturtulmalıdır. Habermas'a göre bu temel üzerinde yükselen Marksist söylemin yeniden yapılanmasına dayalı eleştirel kuram, demokratikleşme ve özgürlüğe dayalı rasyonel bir düzenin kurulmasında etkili olacaktır.

Postmodernizm/Marksizm ilişkisi bağlamındaki üçüncü bir yaklaşım ise, postmodernizmin bir toplumsal formasyonun kültürel düzeyiyle özdeş olarak kabul edildiği, Fredrick Jameson ve David Harvey tarafından geliştirilen 'bir kültürel biçim (ya da durum) olarak postmodernizm' savıdır. Bu yaklaşımda modern toplumun ve kapitalist üretim tarzının gelişme yasaları Marksist düşüncenin temeli olan üretim ilişkileriyle açıklanırken, kültürel düzeyi postmodernizmi tanımlayan verilerle açıklanmaktadır. Jameson ve Harvey'e göre postmodernizm, kapitalist üretim tarzının yeni bir sermaye birikimi sürecine girmesiyle, yani postfordist ya da esnek sermaye birikim tarzıyla bağlantılı olarak düşünülmelidir.¹⁷

Postmodern argümanların post-Marksizm için bir temel işlevi gördüğü ve önerdikleri radikal demokrasiyi postmodernist varsayımlardan hareketle savunan Laclau ve Mouffe'nin post-Marksizm anlayışları ise bu konudaki dördüncü yaklaşımı oluşturmaktadır. Onlar postmodernizmi, yeni toplumsal hareketleri açıklayacak ve onların taleplerine cevap verecek bir 'yeni sol' ya da 'radikal demokrasi' projesini savunmak için onaylamaktadır. Buna göre postmodern durum, yeni tarihsel özneleri tanımlamak için kaçınılmaz olarak kabul edilmelidir.¹⁸ Bu noktada, klasik Marksizmin tarihin motor gücü olarak sınıf mücadelesini görmesinden ve sosyalist değişimin öznesi olarak işçi sınıfına yaptığı vurgudan kopulmaktadır. Onlara göre radikal demokrasi anlayışı, postmodernizmin 'modern öznenin ölümü' şeklindeki temel ilkesini kabul eder. Bu yolla aşkın özne anlayışını reddederek, postmodernizmin temel ilkelerinden birini kabul etmiş olurlar. Kısaca ifade etmek gerekirse 'bir bütünsellik olarak toplum', 'klasik ideoloji kavramı', 'evrensel özne', 'tarihin birliği'

¹⁷ Keyman, "*Postmodernizm, Kimlik Siyaseti ve Demokrasi*", içinde, *Türkiye ve Radikal Demokrasi*, s. 70-71; Fredrick Jameson, "Fiilen Varolan Marksizm Üzerine Beş Tez", içinde, der. Wood ve Foster, *Marksizm ve Postmodern Gündem*, s. 164-167.

¹⁸ Mouffe'nin ifadesiyle, "Böyle bir strateji [radikal demokrasi] bizden, Aydınlanmanın soyut evrenselciliğini, özcü bir toplumsal totalite anlayışını ve üniter bir özne mitini ilga etmemizi ister. Bu bakımdan, radikal demokrasi, postmodern felsefenin gelişimini bir tehdit olarak görmek şöyle dursun, kendi amaçlarının icra edilmesinde zaruri bir araç olarak memnuniyetle karşılır." Bkz. Chantal Mouffe, "Radikal Demokrasi : Modern mi, Postmodern mi?", *Modernite Versus Postmodernite*, der. ve çev: Mehmet Küçük, 3. baskı, Ankara: Vadi Yayınları, 2000, s. 313-314.

gibi kuramsal araçlar yerini 'söylem', 'fark/lılık', 'hegemonya', 'olumsallık', 'ekleme' vb. gibi araçlara bırakmaktadır. Bu çerçevede yaşanan değişimleri açıklayabilecek yeni kavramsal çerçeve için post-yapısalcı düşünörlere ve Gramsci'nin hegemonya kavramının sınıf indirgemeci olmayan bir yeni yorumuna başvurulmaktadır.¹⁹ Bu kuramsal değişimin postmodernizm ve post-yapısalcılık arasındaki ilişkilere dair tartışmaları bir kenara bırakacak olursak politik alandaki sonucu açıktır: Sınıf temelli siyasal mücadeleyi teorik argümantasyonun kaçınılmaz sonucu olarak gören yaklaşımın yerini, 'yeni toplumsal hareketler'e dayalı bir radikal demokrasi projesine bırakması.

II- Post-Marksist Siyaset Kuramı

Yukarıda kısmen değindiğimiz gibi Laclau ve Mouffe için post-Marksist kuramın gerekçesi, Marksist düşüncenin karşı karşıya kaldığı yol ayrımı,²⁰ içinde bulunduğu kriz durumudur. Çünkü yaşanan tarihsel dönüşümler sosyalist stratejinin yeniden tanımlanmasını gerekli kılmaktadır. Onlara göre kuramsal yenilenmeyi, yeniden tanımlamaları gerektiren tarihsel dönüşümler şöyle sıralanabilir: "Endüstri sonrası ölkelerdeki kapitalizmin klasik işçi sınıfının önemini yitirmesine yol açan yapısal dönüşümleri; kapitalist üretim ilişkilerinin toplumsal yaşam alanlarına gittikçe daha köklü bir biçimde girmesiyle bunun sarsıcı etkilerinin... yeni toplumsal protesto biçimleri doğurmuş olması; Üçüncü Dünya ölkelerinde sınıf mücadelesinin klasik biçimlerine uygun düşmeyen yığın hareketlerinin ortaya çıkışı; proletarya diktatörlüğü adına kurulan yeni egemenlik biçimlerinin gerçek yüzlerinin açığa çıkması da dahil, 'reel sosyalizm' olarak adlandırılan ölkelerdeki toplum modelinin krizi ve gözden düşmesi."²¹ Bu yeni koşullar altında sosyalizmi yeniden düşünmek, yaşanan tarihsel dönüşümlerin getirdiği radikal yenilikleri göz önüne alarak, geçmişini şimdinin ışığında yeniden yorumlayarak, geçmişle süreklilikler ve kesintilikler, özdeşlikler ve kopuşlar etrafında örgütlenmiş bir diyalog kurarak mümkündür.²² Laclau ve Mouffe bu

¹⁹ Jules Townshend, "Laclau and Mouffe's Hegemonic Project: The Story So Far", *Political Studies*, vol. 52, 2004, s. 269-271.

²⁰ Bu çalışmanın temelini oluşturan eserlerinin giriş cümlesi yazarların kuramsal çabasının/arayışının gerekçesini ifade etmektedir: "Sol düşünce günümüzde bir yol ayrımında duruyor. Geçmişin apaçık "doğru"ları -klasik analiz ve politik muhasebe biçimleri, çatışan güçlerin doğası, Solun mücadele ve hedeflerinin anlamı- bu doğruların üzerine kurulduğu zemini parçalayıp geçen bir tarihsel değişimler çağının ciddi bir meydan okuyuşuyla karşı karşıya." Laclau & Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, s. 7.

²¹ Laclau & Mouffe, "Amasız Fakatsız Marksizm-Sonrası", *Marksizm ve Gelecek* s. 11.

²² A.g.m., s. 12.

düşüncelerden hareketle Marksist kuramsal mirası eleştirmekte ve post-Marksist siyaset kuramının temellerini atmaktadır.²³

Onlara göre, Marksist düşünce geleneğinde tarihsel gelişimin açıklanmasında birbirinden bütünüyle farklı iki yaklaşım vardır. Bazı metinler siyasal olanı, üretim güçleri ve ilişkileri düzeyindeki çatışmaların, yani ekonomik düzeydeki yapısal süreçlerin bir yansıması gibi görürken, bazıları ise siyasal olanın önceliğini ya da özerkliğini vurgulamaktadır. İfadesini II. Enternasyonal'de bulan klasik Marksizm, tarihsel zorunluluk mantığını takip etmiş ve kapitalizmin kaçınılmaz çöküşüyle birlikte kendi çıkarının bilincinde ve birleşik bir bütün olan işçi sınıfı sisteminin geleceği düşüncesinden hareketle stratejisini oluşturmuştur. Laclau ve Mouffe'ye göre bu açıklamalarla klasik Marksizm '*sınıf özcülüğü*' ve '*sınıf indirgemeciliği*' yaparak ekonomizmin tuzaklarına düşmektedir. Üstyapıları ekonomik altyapının nesnel deviniminin türevleri biçiminde algılayan bu yaklaşım politik stratejisinin merkezine kendi nesnel çıkarının²⁴ bilincinde olan işçi sınıfının merkezi öncülüğünü oturtmaktadır. Ayrıca bu yaklaşıma göre kapitalist sistem içindeki bütün siyasal çatışmalar son tahlilde işçi sınıfı ve burjuva sınıfı arasındaki temel antagonistik çatışmaya indirgenebilir. Ancak Laclau ve Mouffe'ye göre, Marksist düşünce geleneğinde siyasal olanın yapıcı doğasına, ideolojiye ve özellikle hegemonyaya atıf yapan bir damar da vardır. Bu düşünce çizgisi en güzel ifadesini Gramsci'nin hegemonya kavramlaştırmasında bulmaktadır.²⁵ Bu noktada Laclau ve Mouffe kendilerini, Marksist düşünce geleneği içinde yer alan ancak egemen olamamış olan bu özcülük ve indirgemecilik karşıtı hareketin teorik ve siyasi açıdan takipçileri olarak görürler. Onlara göre klasik Marksizmin işçi sınıfının mücadelesini merkezileştirmesi ve diğer mücadeleleri önemsizleştirmesi doğrudan doğruya '*sınıf özcülüğü'nün*, yani kapitalizmin objektif yapısı ile öznelerin sübjektif kimliklerini birbirine bağlamanın kuramsal sonucudur. Bir başka deyişle

²³ Düşünürlerin post-Marksizmi ve radikal demokrasi önerilerini, klasik Marksist düşünürlerin (özellikle Norman Geras'ın) yönelttiği eleştiriler karşısındaki savunmaları için bkz. A.g.m., s. 11-39.

²⁴ "...çıklarlar' toplumsal bir ürün olup, bu çıkarların taşıyıcısı olan aktörlerin bilinçlerinden bağımsız olarak var değillerdir... Çıklarlar diye bir şey vardır, ama bunlar her zaman çözümlen ve yeniden tanımlanma süreçlerine maruz kalan geçici tarihsel ürünlerdir. Olmayan şey, 'sah-te bilinç' yaklaşımının varsaydığı anlamda nesnel çıkarlardır." A.g.m., s. 26-27.

²⁵ Antonio Gramsci'nin siyaset kuramında merkezi bir yeri olan hegemonya kavramı doğrudan doğruya sivil toplum/politik toplum, tarihsel blok, güç ilişkileri, ideolojik blok, hegemonya bunalımı vb. gibi bir dizi kavramla yakından ilişkilidir. Bu konuda kuramsal bir tartışma için bkz. Perry Anderson, **Antonio Gramsci : Hegemonya Doğu/Batı Sorunu ve Strateji**, çev: T. Günersel, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1988.

sınıflara ilişkin özcü yaklaşım aynı zamanda indirgemeci bir sınıf tanımına yol açmaktadır.²⁶

Bu bağlamda Laclau ve Mouffe'nin kendi anti-özcü ve anti-indirgemeci post-Marksist siyaset kuramlarının temellerini atarken özellikle post-yapısalcılığın²⁷ ve neo-Gramsci'ci akımın temel savlarından birçoğunu aldıklarının tekrar altını çizmek gerekir. Sosyal ve siyasal kuramın epistemolojisinde özcülük eleştirisi, tekbiçimli özne kategorisinin eleştirisi, bütüncül bir 'totalite' anlayışının eleştirisi vb. gibi post-yapısalcılığın temel eleştiri noktaları aynı zamanda post-Marksizmin de temellerini oluşturmuştur. Laclau ve Mouffe'nin özellikle Gramsci'nin metinlerinde buldukları ve klasik Marksizmin krizi açısından çözüm olarak düşündükleri kuramsal açılımlar post-Marksist kuramları için çok büyük önem taşımaktadır. Gramsci'yi Marksist düşünce geleneği içerisinde anti-özcü yaklaşım açısından kendilerinin bir anlamda öncüleri olarak gören düşünürler, bu noktada Gramsci'deki tarihsel blok, ideoloji ve hegemonya çözümlemesine vurgu yapmaktadır.²⁸

Tarihsel blok kavramının Gramsci'nin metinlerinde genel olarak iki farklı kullanımı vardır: Birincisi, genel anlamda, daha çok felsefi ve dünya tarihsel ölçekli bir soyutlama düzeyindeki yöntembilimsel bir araç olarak tarihsel blok kavramı,²⁹ ikincisi ise daha somut düzeyde ve özellikle İtalya'daki özgül toplumsal formasyonun tartışılmasında kullanılan tarihsel blok kavramıdır.³⁰ Yöntembilimsel bir araç olarak tarihsel blok, Gramsci'nin, Marksizmin Croceci bir idealist okumasına ve Marksizm içindeki ekonomizme karşı ortaya koyduğu, kavramların dikotomik okumasına dayalı bir diyalektik mantık³¹ çerçevesinde sunduğu teorik bir araçtır. Buna göre tarihsel blok, yapı ile üst yapının organik birliğidir.

²⁶ Dave Castle, "Kalpler, zihinler ve radikal demokrasi -Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe ile söyleşi-", çev: A. Günel, *Birikim*, sayı 113, Eylül 1998, s. 47-48; Nur Betül Çelik, "Radikal Demokrasi, Çoğulcu Demokrasi ve Sol", *Mürekkep*, sayı 7, 1997, s. 51.

²⁷ Michele Barrett, *Marx'tan Foucault'ya İdeoloji*, çev: Ahmet Fethi, İstanbul: Sarmal Yay., 1996, s. 72-74.

²⁸ Çelik, "Radikal Demokrasi, Çoğulcu Demokrasi ve Sol", *Mürekkep*, s. 51-53.

²⁹ Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, ed. ve çev. Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell Smith, Londra: Lawrence and Wishart, 1971, s. 137, 366, 377.

³⁰ Gramsci'nin İtalyan gerçekliğine yönelik siyasal ve toplumsal çözümlemelerine örnek olarak, Güney İtalya'daki sınıfsal yapılanma (tarım bloğu, toprak sahipleri, köylülük) ile Kuzeydeki (sanayi bloğu, burjuvazi) birleşerek nasıl yeni bir tarihsel blok oluşturdukları ve bu süreçte aydınların rolü üzerine yazdığı ve Defterler'deki kuramsal gelişimin bir ön taslağı olan yazısı için bkz. Gramsci, "Notes on the Southern Question", *Selections from Political Writings: 1921-1926*, ed. ve çev. Quintin Hoare, Londra: Lawrence and Wishart, 1978, s. 441-462.

³¹ Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, s. 137.

Genel olarak yapı, üretim sürecinin tamamını kapsayan (üretim, dağıtım, bölüşüm), geniş anlamda ekonomik ilişkiler ya da üretim ilişkileri düzeyi, üst yapı ise ideolojik, politik ve hukuksal ilişkiler düzeyi olarak tanımlanabilir. İdeolojik alan felsefi sistemler, ortak duyu, din ve folklor gibi toplumsal bilinç düzeylerinin hepsini kapsar. Bu sistem içinde aydınlar, yapısal ilişkilerin üst yapıya taşıyıcıları, yapı ve üst yapı arasındaki organik bağı kuran ve taşıyanlardır. Gramsci ideolojiyi, bir 'fikirler sistemi'yle ya da toplumsal failerin 'yanlış bilinç'ıyla özdeşleştirmez, bunun yerine, bir tarihsel bloğu birtakım temel eklemlenme ilkeleri çerçevesinde bir araya kaynaklayan, kurumlarda ve aygıtlarda cisimleşmiş, organik ve ilişkisel bir bütün olarak görür. Tarihsel blok ve ideolojinin maddiliği anlayışı, ideolojinin 'üstyapısal' bir yorumunu olanaksız kılmakta ve Marksist düşünceyi altyapı/üstyapı ayrımının ötesine taşımaktadır. Laclau ve Mouffe'ye göre, Gramsci üçüncü olarak da politik öznelerin sınıflar değil, 'karmaşık kolektif iradeler'³² olduğunu, hegemonik bir sınıfın eklemlendiği ideolojik öğelerin zorunlu bir sınıf aidiyetine sahip olmadığını belirterek indirgemeci ideoloji sorunundan kopmaktadır.³³

Laclau ve Mouffe post-Marksist kuramları için Gramsci'de buldukları kuramsal açılımları bir noktadan sonra bırakarak ondan ayrılmaktadır. Örneğin Gramsci ideolojinin maddi doğasını vurgulamış olsa da, öznelerin üretim sürecinde ideolojik pratiklerin işleme mekanizmasının kuramını yapmamıştır. Ayrıca O da sınıfları, her şeye rağmen hegemonya mücadelesinin ayrıcalıklı özneleri olarak kabul etmekten vazgeçmemiştir:³⁴ "Sınıf hegemonyası mücadelenin bütünüyle pratik bir sonucu değildir, nihai bir ontolojik temele sahiptir. Ekonomik temel işçi sınıfının nihai zafetini sağlayamaz, zira bu onun hegemonik önderlik kapasitesine bağlıdır; ne var ki işçi sınıfının hegemonyasının başarısız olmasının tek sonucu, burjuva hegemonyasının yeniden kurulması olabilir. Yani sonuçta politik mücadele hala sınıflar arasındaki bir sıfır-toplam oyunudur. Bu, Gramsci'nin düşüncesinde varolmayı sürdürüp yapı-ayırıştırıcı hegemonya mantığına bir sınırlama getiren içsel özcü çekirdektir."³⁵

Laclau ve Mouffe nihai aşamada Gramsci'nin düşüncesinde de bir çeşit özcülük türü olarak 'ekonomizm' bulurlar ve hegemonya kavramının

³² "Kolektif irade, dağınık ve parçalı tarihsel güçlerin politik-ideolojik eklemlenmesinin bir sonucudur." Laclau & Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, s. 87.

³³ A.g.e., s. 86-87.

³⁴ A.g.e., s. 172.

³⁵ A.g.e., s. 89, 98.

yeniden tanımlanması yoluyla ondan koparlar. Onlara göre hegemonya, özcü söylemin sonunu işaret eden 'ilişkisel' bir kavramdır. Hegemonya, toplumsal ilişkilerdeki 'sabitsizliği'; sabit özne konumlarının, ayrıcalıklı öznelerin yokluğunu gösterir. 'Sabitsizlik', bütün toplumsal kimliklerin koşulu durumuna gelmiştir.³⁶ Buna göre toplumsal özneler, homojen bir özne olarak, ekonomik çıkarlarının farkına vararak ideolojik alanda bunu temsil eden değil, ideolojik söylem tarafından, söylem içinde kurulan ve oluşturulandır. Toplumsal kimliklerin ilişkisel karakterini vurgulamaksızın, toplum ve toplumsal öznelerin oluşumu hakkında özcü kavramlardan kurtulmanın imkanı yoktur. Sonuçta toplumsal kimliklerin belirlenmesi, sonsuz sayıda anlamsal farklar arasında bir sabitleme (fixation) oyunu, yani söylemin kuruluşu ile açıklanır.³⁷ Bu noktada Laclau ve Mouffe'nin, post-yapısalcı akımın iki önemli öncüsü sayılan Foucault ve Derrida tarafından geliştirilmiş 'söylem' ve 'farklılık' kategorilerini, Gramsci'nin 'hegemonya' kavramını sınıf indirgemeci olmayan bir tarzda okumakta kullandığını ve bu kuramsal aktarımın, 'özne' yerine 'özne pozisyonları/konumları', 'sınıf' yerine de 'tarihsel ve söylemsel olarak kurulmuş özne olarak birey' anlayışını getirdiğini belirtmek gerekir.³⁸

III- İdeoloji ve Söylem

Toplumsal düşünce ile toplumsal gerçeklik arasındaki ilişki modern dönemdeki klasik kuramlardan itibaren çeşitli şekillerde formüle edilmiştir. Klasik kuramlar, neo-kuramlar ve post-kuramlar biçimindeki gelişim süreci içinde,³⁹ bu ilişkinin açıklanması makro çözümlerden mikro çözümlere, determinizmden olumsuzluğa (contingency), nesnellikten öznelliğe doğru bir gelişim göstermiş ve ideoloji kavramı da bu süreçte yerini söylem kavramına bırakmış, toplumsalın merkezine söylem kavramı yerleştirilmiştir. Özne-nesne ilişkisinin dil dolayımıyla gerçekleştiği, bütün toplumsal pratiklerin dil içine gömülü olduğu tezinden hareketle, sosyal bilimlerin amacı olan toplumsal olanı açıklamak için dilbilimdeki modellerin, teorilerin kullanılabileceği ileri sürülmüştür. Bu bağlamda söylem kavramı farklı tanımları olmakla birlikte, genel olarak,

³⁶ A.g.e., s. 110-112.

³⁷ Üşür, *İdeolojinin Serüveni -Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme-*, s. 54-55.

³⁸ Keyman, "*Postmodernizm, Kimlik Siyaseti ve Demokrasi*", içinde, *Türkiye ve Radikal Demokrasi*, s. 76.

³⁹ Bu gelişim sürecindeki kuramsal dönüşümün ayrıntıları için bkz. Üşür, *İdeolojinin Serüveni -Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme-*; Barrett, *Marx'tan Foucault'ya İdeoloji*; Jorge Larrain, *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, çev: Neşe Nur Domaniç, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995; Terry Eagleton, *İdeoloji*, çev: Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.

dil aracılığıyla bir anlamın oluşumu, iletimi ve dönüşümü şeklinde tanımlanarak, ideolojik öznenin oluşumu ve dolayısıyla iktidarın kuruluşu ile birlikte ele alınmıştır. Çünkü söylem, anlamın bir tür sabitlemesi yoluyla, 'ben' ve 'öteki' kategorilerinin yaratıldığı, öznenin tanımlandığı sistematik, sürekli bir formasyon olarak ifade edilebilir. Fakat hiçbir söylemsel formasyon, anlamı kurarak gerçeği oluştururken, bütün anlamları tüketemez, sabitleyemez. Dolayısıyla her zaman söylemsel yapı içinde bir kaçış noktası/bir muhalefet odağı mevcuttur.

Bu açıklamalardan hareketle bütün toplumsal pratiklerin dil içinde varolduğu söylenebileceği için, dili toplumsal bireyin inşa edildiği yer olarak düşünmek mümkün olmuştur. Başka bir deyişle, insan dil olarak, toplumsal, tarihsel ve bireyselin kesişme noktası olarak görülmüştür. Bu nedenle dil üzerine çalışmalar insanın 'özne' olarak, yani bir topluluğun dili kullanan bireyi, toplumsal ve tarihsel bir varlık olarak ele alınışına yol açmıştır. Ancak 'söylem' kavramı çerçevesindeki literatür, 'dil' bağlamındaki tartışmaların çok ötesine uzanmıştır.

İdeoloji ve söylem kavramları ve kuramları arasındaki bu dönüşüm ilişkisini Laclau ve Mouffe'nin düşüncelerinde açıkça görebiliriz. Bu açıdan Laclau'nun '*Marksist Teoride İdeoloji ve Politika*' kitabıyla, daha sonra Mouffe ile birlikte yazdığı '*Hegemonya ve Sosyalist Strateji*' adlı kitabındaki düşünceleri arasında oldukça büyük farklar bulunmaktadır.⁴⁰ Erken dönem Laclau'ya göre, ekonomik temelde nesnel olarak tanımlanan toplumsal sınıfların ideolojik ve politik düzeyde temsili, bir zorunluluk ilişkisi değildir. Laclau zorunluluk ilişkisi varsayımını indirgemecilik olarak eleştirerek, kapitalizmin bunun otomatik bir mekanizmasına sahip olmadığını söylemektedir. Laclau, Gramsci ve Althusser çizgisinden gelen hegemonya tartışmalarına sınıfsal aidiyet açısından bakarak, klasik Marksist sınıfsal aidiyet önermelerini eleştirmekte ve Althusser'in ideolojik öznelere oluşturulduğu adlandırma süreci teorisinin siyasal ideolojilerin çözümlenmesine de uygulanabileceğini ileri sürmektedir.⁴¹

Laclau bu bağlamda *sınıf adlandırmaları* ile *popüler/demokratik adlandırmalar* arasında ayırım yapmaktadır. Sınıf adlandırmaları, üretim tarzı düzeyindeki sınıf çelişkileri ve sınıfsal belirlenimlerden; popüler/demokratik adlandırmalar ise, halk ve iktidar bloku arasındaki ideolojik ve politik düzeydeki çatışmalardan doğmaktadır. Popüler/demokratik adlandırmalar, sınıfsal bir içeriğe sahip olmayan hatta

⁴⁰ Barrett, A.g.e., s. 68.

⁴¹ A.g.e., s. 69.

nötr olan fakat ideolojik sınıf mücadelesinin de alanı olan ideolojik malzemelerdir.⁴² Farklı sınıflar bu malzemeleri kendi ideolojisine eklemleyebilir. "Bu eklemleme çabası yöneten sınıf açısından sınıfsal antagonizmaları yumuşatmak, nötrleştirmek ve bir tür gizlemek için kullanılır. Aynı mücadele yönetilen sınıflar açısından ise antagonizmayı kurmak ve açığa çıkarmak olarak gerçekleşir."⁴³ Dolayısıyla hegemonya mücadelesi de, zorunlu bir sınıfsal aidiyeti olmayan popüler/demokratik ideolojik öğeler üzerinde yürüyen, bunları kendi sınıfsal aidiyetine, çıkarına eklemleme mücadelesidir. Sınıflar ideolojik söylemleri ile kendi yaratmadıkları çeşitli ideolojik unsuru birleştirdiklerinden, işçi sınıfı ideolojisini Marksizme, burjuva ideolojisini ise liberalizme mutlak olarak indirgemek mümkün değildir. Laclau'ya göre bir ideolojinin sınıf karakterini içeriği değil biçimi verir. Örneğin milliyetçilik, feodal, burjuva veya proletarya ideolojisi değildir ancak bunların herhangi birisiyle eklenebilir.⁴⁴ Siyasal ideolojilerin zorunlu sınıf aidiyetlerinin olamayacağı tezi, ideolojik alanı, sınıf mücadelesi ve ideolojik sınıfsal aidiyetler alanından özerkleştirmektedir. Fakat ardından ideolojik alandaki temel devinimi belirleyen de sınıf mücadelesi olduğunu söyleyerek Laclau, bir eliyle verdiğini diğer eliyle geri almaktadır.⁴⁵

Laclau ve Mouffe, '*Hegemonya ve Sosyalist Strateji*' adlı kitaplarında önemli bir paradigma kaymasıyla, ideoloji yerine söylem kavramını kullanarak yeni bir ideoloji kuramının temellerini atmaktadır. Daha sonraki metinler de buradaki temel argümanların açıklanması ya da bunlara getirilen eleştirilere cevap verilmesi bağlamında şekillenmiştir. Burada söylemin mutlak üstünlüğüne dayalı, farklılığa ve heterojenliğe ilişkin radikal bir mantıkla karşılaşılmaktadır. Buna göre söylemsel olan ve olmayan pratikler arasında bir ayırım yapılması mümkün değildir. Tüm nesnelere söylem nesnelere olarak oluşmuştur⁴⁶ ve her söylem maddi bir

⁴² Üşür, *İdeolojinin Serüveni -Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme-*, s. 52-53; Barrett, *A.g.e.*, s. 69.

⁴³ Üşür, *A.g.e.*, s. 53.

⁴⁴ *A.g.e.*, s. 50-52.

⁴⁵ *A.g.e.*, s. 54; "Popüler-demokratik adlandırma, sadece hiçbir kesin sınıfsal içeriğe sahip olmamakla kalmaz, par excellence ideolojik sınıf mücadelesi alanıdır da. Her sınıf, aynı zamanda hem sınıf hem halk olarak ideolojik düzlemde mücadele eder, ya da daha doğrusu, kendi sınıfsal amaçlarını popüler amaçların tamamlanması gibi sunarak kendi ideolojik söylemine tutarlılık kazandırmaya çalışır." Barrett'e göre Laclau'nun bu pasajı düşüncesindeki ikircikliliğin göstergesidir. Bkz. Barrett, *A.g.e.*, s. 69.

⁴⁶ "...bir toplumsal pratiğin genellikle dilsel ve davranışsal denemeleri arasındaki her türlü ayırım ya yanlış bir ayırımdır ya da bir farklılaşım olarak yerini söylemsel bütünlükler biçimi-

karaktere sahiptir.⁴⁷ Toplumsal ilişkiler ve çelişkiler de dahil, toplumdaki her şey söyleme dayalı olarak oluşur. Dahası toplumsal ilişkileri söylemsel olarak kurulmuş halde ele alırsak, çelişki olanaklı duruma gelir. Çünkü klasik 'gerçek nesne' nosyonunun çelişkiyi dışlamasına karşılık, iki söylem nesnesi arasında çelişki olabilir.⁴⁸ Söylem dışında tanımlanabilecek hiçbir özne, hiçbir sabit kimlik, hiçbir mutlak çıkar, hiçbir belirleyici koşul, hiçbir çelişki ve mücadele ve hiçbir zorunlu ilişki yoktur. Toplumdaki her şey sonsuz derecede değişken ve rastlantısaldır; çünkü söyleme dayalı olarak oluşur ve bir söylemde yalnızca kısmi ve geçici anlam kesinliği oluşabilir. Bu nedenle ayrıcalıklı özneler veya ayrıcalıklı mücadeleler yoktur. Siyaset ise farklılıkların bütünleştirilme ve yeni öznelerin oluşturulma süreci olarak algılanmalıdır.⁴⁹

Bu düşüncelerden hareketle toplumsal bütünlük ve toplumun olanaksız olduğu ileri sürülmektedir. 'Toplum' geçerli bir söylem nesnesi değildir. Bütün farklılıklar alanını sabitleştiren -ve böylece oluşturan-, temeldeki tek ilke diye bir şey yoktur.⁵⁰ Bu nedenle toplum bütünlük olarak değil toplamlar olarak; bu toplamların çeşitli öğeleri arasındaki ilişkiler ise nedensellik mantığından ve determinizmden çok olumsuzluk (contingency) olarak düşünülmelidir. 'Toplumsal bütünlüğün olanaksızlığı' tezi, toplumsal öznelerin bilinçlerini önceden belirleme konumunda olan bir merkezi reddetme anlamına gelir. Bu da doğal olarak sınıfsal çıkarların nesnellüğünün reddine götürür. Dolayısıyla kapitalist toplumu değiştirme konusunda ontolojik bir merkezi ayrıcalığa sahip işçi sınıfının bu

minde yapılaşmış toplumsal anlam üretimi içinde bulmalıdır." Laclau & Mouffe, **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**, s. 132.

⁴⁷ "...biz, bütün söylemsel yapıların maddi karakterde olduğunu ileri süreceğiz. Bunun tersini savunmak, her türlü söylemsel müdahalenin dışında oluşmuş bir nesnel alan ile düşüncenin saf ifadesinden ibaret bir söylem arasındaki çok klasik ikiliği kabul etmek demektir. Bu, çeşitli çağdaş düşünce akımlarının parçalamaya çalıştıkları ikiliğin ta kendisidir." A.g.e., s. 134.

⁴⁸ A.g.e., s. 137; Eagleton, **İdeoloji**, s. 302; Düşünürlerimize göre 'toplumsal' ile 'söylemsel' arasında kesin bir eşitlik olmanın yanında, doğal dünya ya da doğal olaylar da söylemseldir: "Doğa fikri, şeylerin görünümünden hareketle adlandırdığımız zaten varolan bir şey olmayıp, yavaş ve karmaşık bir tarihsel ve toplumsal yapılaşmanın sonucudur... Çağdaş epistemolojinin tüm gelişimi şunu saptamıştır ki, hiçbir olgunun apaçık okunabilen bir anlamı yoktur." Laclau & Mouffe, "Amasız Fakatsız Marksizm-Sonrası", **Marksizm ve Gelecek** s. 14-15.

⁴⁹ Larrain, **İdeoloji ve Kültürel Kimlik**, s. 141-142; Barrett, **Marx'tan Foucault'a İdeoloji**, s. 75-79.

⁵⁰ Laclau & Mouffe, **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**, s. 118-119, 138; "Toplumsalın 'özünü' belirlemeye çalışan bir 'bilimsel' yaklaşım, gerçekte ütopyacılığın doruğu olacaktır." A.g.e., s. 178.

konumunun reddidir. Bunun yerine çoğulcu toplumsal kimliklere dayalı bir radikal demokrasi stratejisi önerilmektedir.⁵¹

Laclau ve Mouffe'nin bu kuramsal temellerden hareketle önerdikleri politik stratejinin açıklanmasına geçmeden önce, yukarıda ele aldığımız düşüncelerine yönelik çeşitli eleştirileri şöyle sıralayabiliriz: Söylem dışı maddi koşulların zorunlu sınırlayıcı etkilerini inkar etmek yalnızca mekanik ve tekdüze bir tarih kavramını terk etmek anlamına gelmez, aynı zamanda tarihin anlamlı olabileceğini de reddetmek anlamına gelir. Eğer söylemin kendisi söylem dışı belirlenimlere sahip değilse, bu takdirde tarihte herhangi bir zamanda neler olabileceğinin de sınırı yoktur. Tarihte gerçekleşen her şey yalnızca söyleme dayalı rastlantısallıklardan olduğuna göre tarihin yönelimleri de herhangi bir anlam taşımamaktadır.⁵² Bu teorik argümantasyonda söyleme mutlak bir özerklik bahşedilmekte ve bunun sonucunda kaçınılmaz olarak toplumsal ve siyasal yaşamda merkezi bir rol verilmektedir. Ancak söylemler rastlantısal ve değişken oldukları için, bütüncül bir rölativizm ve belirsizlik zorunlu çıktı haline gelmektedir. İndirgemeciliğe ve mutlakçılığa karşı karmaşıklık ve farklılığın altını çizmek önemlidir ancak bu kuramların rastlantısallık, belirsizlik ve gelişigüzellikten başka bir alternatif önermeleri mümkün değildir.⁵³ Özne, söylem içinde kurulan ise söylemin kolektif, radikal özneler kurmasına yol açan temel sebep nedir? Toplumsal bütünlük tarafından empoze edilen yapısal/sınıfsal bir sebep tanımlayamıyorsak, toplumsal iktidara karşı çıkmayı hangi özne, niçin isteyecektir? Her şeyi kuran söylem ise söylemi kuran nedir?⁵⁴

⁵¹ Üşür, *İdeolojinin Serüveni -Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme-*, s. 55-57; Halil Nalçaoğlu, "Ernesto Laclau: Alternatif Bir Epistemoloji ve Politika", *Birikim*, sayı 7, Kasım 1989, s. 43-45.

⁵² Larrain, *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, s. 142-143; Düşünürlerimize göre '*söylem dışı maddi koşullar*' gibi bir '*hakikat kategorisi*'nin bir anlamı yoktur: "Dünya ile karşılıklı alışverişimizde nesnelere karşımıza hiçbir zaman salt varolan şeyler olarak çıkmazlar; onları her zaman söylemsel eklemlenmeler içinde buluruz... söylemsel bağlam dışında nesnelere oluşa *sahip değildir*; yalnızca *varlığa* sahiptirler. O nedenle de, 'anti-relativist'in yönelttiği suçlama anlamsızdır, çünkü şeylerin kendiliklerinden olduklarını varsayar, ki relativist bu oluş karşısında ya kayıtsızdır ya da bunun ulaşılmaz olduğunu iddia eder... Başka bir deyişle, ister olgusal olsunlar ister olmasınlar, nesnelere oluşları konusundaki 'hakikat' teorik ve söylemsel bağlam içinde meydana çıkar ve her türlü bağlam dışında kalan bir hakikat fikri düpedüz anlamsızdır." Laclau & Mouffe, "Amasız Fakatsız Marksizm-Sonrası", *Marksizm ve Gelecek* s. 16-17.

⁵³ Larrain, *A.g.e.*, s. 145.

⁵⁴ Üşür, *İdeolojinin Serüveni -Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme-*, s. 59-61; ayrıca eleştiriler için bkz. Eagleton, *İdeoloji*, s. 297-303; Murat Gültekin, *Questioning Radical Democracy: Class Politics, Identity Politics and The Possibility of Socialist Practice*, Yayın-

IV- Yeni Bir Demokrasi Kuramı ve Yeni Toplumsal Hareketler

Laclau ve Mouffe yukarıda açıklamaya çalıştığımız kuramsal temellerden hareketle, işçi sınıfının sosyalizm için mücadelesi anlayışı yerine çoğul öznelerin radikal bir demokrasi için mücadelesi anlayışını geçiren bir politik strateji önerisi geliştirmişlerdir. Bu yaklaşım sosyalist stratejinin radikal demokrasi koşullarında yeniden tanımlanması ve çoğulcu bir demokratik anlayış yönünde demokrasinin genişletilip derinleştirilmesi ile savunulmaktadır. Bir başka deyişle, radikal demokrasi sosyalist stratejinin, 'yeni toplumsal hareketler'in çoğulcu talepleri bağlamında geliştirilen yeni özne kuramı ve liberal demokrasinin sol bir eleştirisi üzerine kurulu yeni bir demokrasi kuramı bağlamında yerinden formüle edilmesiyle oluşmuştur.⁵⁵

Daha önceki açıklamalarımızdan da anlaşılacağı üzere, yeni bir siyaset anlayışına dayanan 'radikal demokrasi' ve 'yeni toplumsal hareketler', postmodernist tezlerle doğrudan bağlantılıdır. Çeşitli kimlik sorunları (kadın, çevre, etnik, insan hakları, cinsellik, anti-nükleer, anti-savaş vb.) çerçevesinde örgütlenen yeni toplumsal hareketler, modernizmin toplumsal çeşitliliği homojenleştirici tezlerine karşı geliştirilen postmodernist argümanların maddi temelini oluşturmaktadır. Bu hareketler, 'farklılıkların tanınması' bağlamında gelişen yeni bir siyaset anlayışının yani kimlik politikasının siyasal öznelerini oluşturmaktadır. Keyman'ın ifadesiyle, "...postmodern politika anlayışı en genelde kimlik politikasının yaşama geçirilmesidir. Özelinde ise, postmodern politika anlayışı, modernist söylemlerin toplumsal kimlikleri ussal birey ya da sınıf kategorisi içine özümleyerek geliştirdikleri demokrasi kavramının farklılıkların tanınmasına dayalı radikal demokrasi kavramıyla yer değiştirmesi anlamına gelir... postmodern kimlik politikası, sivil toplumun farklılıkların tanınmasına dayalı demokratikleşme sürecini tanımlar, ve temelini böylece yeni toplumsal hareketler üzerine kurar."⁵⁶

Laclau ve Mouffe'ye göre klasik sosyalist strateji, proletaryanın iktidarı ele geçirmesi ve üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti yok etmesiyle birlikte kapitalist sistemdeki farklı eşitsizlik ve baskı türlerinin de

lanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.E.T.U, 1999, s. 58 vd.; Düşünürlerin ortaya koydukları kuramsal çerçevenin Laclau'nun kaleminden güzel bir özeti ve getirilen eleştirilere cevaplar için bkz. Ernesto Laclau, "Ideology and post-Marxism", *Journal of Political Ideologies*, June 2006, 11 (2), 103-114.

⁵⁵ Gültekin, A.g.e., s. 43.

⁵⁶ Keyman, "Postmodernizm, Kimlik Siyaseti ve Demokrasi", içinde, *Türkiye ve Radikal Demokrasi*, s. 59.

zamanla ortadan kalkacağını öngörmektedir. Ancak bu tek merkezli ve sınırlı baskı ve mücadele anlayışı geçmişte sosyalist politikayı sınırlamış, farklı alanlardaki baskı ve eşitsizlik türlerine ve onların mücadelesine karşı kör hale getirmiştir. Aynı sosyalist strateji anlayışı şu anda da feminizm, barış hareketi, eşcinsel hareketi, ırkçılık karşıtlığı hareketi, insan hakları hareketi, çevre hareketi vb. gibi '*yeni toplumsal hareketler*'in taleplerini ve mücadelesini anlamada başarısız olmaktadır. Aynı zamanda bu hareketleri kendilerine has farklı baskı türlerinden kaynaklanan farklı direniş odakları olarak görmeyerek, onları kendi sınıf mücadelesi formuna eklemeye, onları kendi mücadelesi içinde absorbe etmeye çalışmaktadır. Sol stratejideki bu eğilime karşı Laclau ve Mouffe'nin önerisi, sol bir alternatifin ancak toplumsal bölünmeyi yeni bir temel üzerine yerleştiren farklı bir eşdeğerlikler sisteminin kurulmasından ibaret olabileceği, hiyerarşik bir toplumun yeniden kurulması tasarısı karşısında solun alternatifinin, kendini tamamen demokratik devrimin alanına yerleştirip baskıya karşı verilen farklı mücadeleler arasındaki eşdeğerlik zincirlerini geliştirmek olabileceğidir.⁵⁷ Dolayısıyla solun görevi liberal demokratik ideolojiyi reddetmek değil, yeni toplumsal hareketlerin taleplerini kuramsal ve pratik düzeyde içeren bir sol strateji geliştirerek liberal demokrasiyi radikal ve çoğulcu bir demokrasi doğrultusunda derinleştirmek ve genişletmektir.⁵⁸

Yeni toplumsal hareketlerin kuramsal açıklanması ve sol politik stratejisi içine alınması, başka bir deyişle '*sınıf siyaseti*'nden '*kimlik siyaseti*'ne doğru yaşanan değişim doğal olarak Laclau ve Mouffe'yi klasik sosyalist anlayıştaki antagonizma anlayışının ötesine götürmüştür. Laclau ve Mouffe bu bağlamda kapitalist-işçi ilişkisinin çözümlemesini yapmaktadır: Klasik Marksist teze göre kapitalist toplumsal formasyo-

⁵⁷ Düşünürler göre '*demokrasi*' ve '*sosyalizm*' arasında tarihsel süreçten gelen ve aşılması gereken ciddi sorun alanları mevcuttur. Bu açıdan *radikal demokrasi tasarısının Jakobin ve Marksist politik tasavvurlar arasında demokratik açıdan sorunlu devamlılık momentini sorgulaması gerekmektedir*. Bkz. Laclau & Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, s. 183-187, 202, 216.

⁵⁸ A.g.e., s. 194 vd., 216; "...bu süreç, devlet organlarını doğrudan hedef alan bir saldırıdan geçmeyip, liberal devletin pekiştirilmesini ve demokratik reformunu gerektirmektedir. Liberal devletin kurucu ilkelerinin bütünü -güçler ayrımı, genel oy hakkı, çok parti sistemi, medeni haklar vb.- korunup pekiştirilmelidir. Politik topluluğun bu temel ilkeleri içindedir ki bugünün demokratik istemlerini (ulusal, irksal ve cinsel azınlıkların haklarından anti-kapitalist mücadelenin kendisine kadar uzanan istemleri) olabildiğince ilerletmek mümkündür." Laclau & Mouffe, "*Amasız Fakatsız Marksizm-Sonrası*", *Marksizm ve Gelecek* s. 35; Liberal demokrasinin radikal demokrasiye dönüşmesi çerçevesindeki ilişkinin '*geçişsizlikler*' ve '*kopukluklar*'la malul yapısına yönelik eleştirel bir analiz için bkz. Yeğen, "*Liberal Demokrasiden Radikal Demokrasiye: Geçiş(sizlik)ler*", *Toplum ve Bilim*, s. 182-187.

nun temel antagonizması, kapitalistin işçiden artı-değer sızdırmasıyla oluşur. Ancak bu noktada antagonizmanın nerede ve nasıl oluştuğuna ilişkin iki olasılık ortaya çıkar. Birincisi antagonizmanın, kapitalist sistem içindeki bu ilişki biçiminin bizzat içinde olduğunu söylemektir. Laclau ve Mouffe'ye göre bu açıkça yanlıştır; çünkü kapitalist-işçi ilişkisi eğer işçinin etten kemikten bir insan olarak değil de, 'emek gücü satıcısı' şeklinde bir ekonomik kategoriden ibaret görüldüğü biçimsel bir ilişki olarak değerlendirilirse, o zaman bu antagonistik bir ilişki olamaz. Ancak eğer işçi kendi artı-değerinin kapitalist tarafından sızdırılmasına karşı *direnirse* ilişki antagonistik olur, ama 'emek gücü satıcısı' kategorisinden hareket ederek böyle bir direnişe mantıksal olarak varılamaz. Bu noktada ikinci olasılık doğrudur: Antagonizma bizzat kapitalist üretim ilişkilerinin içinde değildir, üretim ilişkisi ile bu ilişkinin dışında kalan bir şey *arasında* ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle, antagonizmanın aldığı biçim ve yoğunluk, büyük çapta, toplumsal aktörlerin *üretim ilişkileri dışında* nasıl yapılandığına bağlıdır. Demokratik ve eşitlikçi söylemler topluma ne ölçüde nüfuz etmişse, toplumsal aktörler de toplumsal ve kültürel üründen yararlanmalarının önüne çıkan engellere o denli direneceklerdir. Dolayısıyla *anti-kapitalist mücadelenin derinleşebilmesi, demokratik devrimin radikalleşmesi ve genişlemesine bağlıdır*. Bu bağlamda sosyalizm de demokratik devrimin içsel bir parçasıdır ve bunun dışında bir anlam taşımaz. Bu argüman sosyalizmin aksiyomatik olarak demokratik olduğunu söylemekten çok farklıdır.⁵⁹

Laclau ve Mouffe yukarıdaki varsayımdan, yani antagonizmanın üretim ilişkisinin kendi içinde yer almayıp da üretim ilişkisi ile bu ilişkinin dışında kalan bir başka şey arasında ortaya çıktığından hareket ederek buradan iki önemli sonuç çıkartmaktadır: Birincisi, kapitalizme karşı mücadelede önsel olarak ayrıcalıklı pozisyonlar yoktur.⁶⁰ Kapitalizm ile nüfusun çeşitli kesimleri arasında çeşitli antagonizma noktaları vardır (çevre kirlenmesi, belli alanlarda mülkiyetin gelişmesi, silahlanma yarışı, sermayenin bir bölgeden diğerine kayması, vb.) ve bu da anti-kapitalist mücadelenin çok farklı biçimlerde ortaya çıkması demektir. İkinci sonuçsa, demokratik devrimin derinleşmesiyle birlikte radikal bir anti-kapitalist politikanın ortaya çıkması, nüfusun çok geniş kesimlerince alınacak global politik kararların sonucu olacaktır. Dolayısıyla bir dizi

⁵⁹ Laclau & Mouffe, *A.g.m.*, s. 32-33; Laclau, "Ideology and post-Marxism", *Journal of Political Ideologies*, s. 111-112.

⁶⁰ "Anti-kapitalist mücadelenin 'ayrıcalıklı öznelere' -pratik değil, ontolojik anlamda- çağı kesinlikle aşmıştır." Laclau & Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, s. 112.

mücadele belirli bağlamlar içinde *anti-kapitalist* mücadeleler haline gelebilir, ancak *özel olarak* anti-kapitalist mücadele diye bir şey yoktur.⁶¹ Çünkü söylemsel bütünselliklerin kurduğunun dışında ayrıcalıklı, özel ya da söylem dışı bir konum ya da pozisyon mümkün değildir.⁶²

Laclau ve Mouffe'ye göre, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde 'emek süreci'ndeki tarihsel değişimler ve 'kültürel yayılma', Marksist analizde geleneksel olarak işlevsel olan sınırların çok ötesinde yeni antagonistizmalar ortaya çıkarmıştır. Emek sürecindeki önemli değişimlerle birlikte, Marksist analizde sınıf çatışmasının yeri olarak görülen işyerinin çok ötesinde, tüketim, hizmetler, çevre vb. gibi alanlarda yeni mücadele zeminleri oluşmuştur. Laclau ve Mouffe özellikle, savaş sonrası yeni hegemonik formasyonun oluşumunda önemli rol oynamış olan, kitle iletişiminin yayılması, geleneksel kültürel kimliklerin arka plana çekilmesi vb. gibi değişimlerin yarattığı, klasik sınıf mücadelesini çok aşan ve 'yeni toplumsal hareketler' diye adlandırılan yeni mücadelelere ve antagonistizmalara vurgu yaparlar:⁶³ "...yeni toplumsal hareketlerde bizi ilgilendiren şey... günümüzde ileri sanayi toplumlarının karakteristiği olan, toplumsal çatışmaların gittikçe daha çok sayıda ilişkiye hızla dağılmasını eklemlenmede oynadıkları yeni roldür... yeni politik özneler büyük ölçüde, kapitalist üretim ilişkilerinin yerleşip yayılmasından ve devletin artan müdahalesinden türeyen yeni tabiyet biçimleriyle antagonist ilişkileri yoluyla kurulmuşlardır."⁶⁴ Onlara göre, son birkaç on yılın yeni toplumsal hareketlerinin mücadeleleri, demokratik devrimin derinleşmesinde yeni bir evredir. Bu noktada Laclau ve Mouffe'ye göre, yeni toplumsal hareketlere dayalı olarak geliştirdikleri yeni sosyalist

⁶¹ Laclau & Mouffe, "Amasız Fakatsız Marksizm-Sonrası", **Marksizm ve Gelecek**, s. 33-34; Miliband'a göre bu tarz argümanlar 'yeni revizyonizm'in 'sınıf siyaseti'ne yönelik haksız eleştirilerini ifade eder. Yeni toplumsal hareketler, örgütlü emeğin anti-kapitalist mücadeledeki 'öncelliği'ni yok etmemiştir. Tam tersine örgütlü işçi sınıfı kapitalizmin temel (tek değil) 'mezarkazıcısı' olmaya devam etmektedir. Eleştiriler için bkz. Ralph Miliband, "Sınıf Siyaseti", çev: A. Ekmekçi, A. Özkan, **Birikim**, sayı 5, Eylül 1989, s. 28-31.

⁶² "...toplumsal aktörün öznel konumunu meydana getiren söylemdir, yoksa söylemin kökenini oluşturan toplumsal aktör değildir." Laclau & Mouffe, **A.g.m.**, s. 13.

⁶³ "...savunduğumuz merkezi fikir, yeni mücadelelere -ve kadınların ve etnik azınlıkların mücadeleleri gibi daha eski olanların radikalleşmesine-, savaş-sonrası döneminin yeni hegemonik formasyonunun karakteristiği olan toplumsal ilişkilerdeki dönüşümün, ve liberal-demokratik söylem çerçevesinde oluşmuş eşitlikçi tasavvurun toplumsal yaşamın yeni alanlarına doğru yerdeğiştirmesinin sonuçlarının oluşturduğu çifte perspektiften bakılması gerektiğidir. Farklı tabiyet ilişkilerinin sorgulanması ve yeni hakların talep edilmesi için gerekli olan çatıyı bu sağlamıştır." Laclau & Mouffe, **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**, s. 202-203.

⁶⁴ **A.g.e.**, s. 196.

strateji ya da radikal demokrasi önerisinin, 'demokratik devrim'in içsel bir parçası olduğunu ve bunun dışında bir anlam taşımadığını belirtmek gerekir.⁶⁵ Bu açıdan önerilerinin niteliğini doğru olarak anlamak için, Alexis de Tocqueville'den aldıklarını ifade ettikleri 'demokratik devrim'in⁶⁶ ele alınması kaçınılmazdır.

Laclau ve Mouffe 'demokratik devrim' kavramını, toplumsal düzenin temelini tanrısal iradede bulduğu bir teolojik-politik mantık tarafından yönetilen, hiyerarşik ve eşitsizlikçi tipte bir toplumun sona erişini ifade etmek için kullanır. Demokratik devrim başlangıcındaki anahtar momenti, halktan başka hiçbir meşruluğa dayanmayan Fransız Devrimi içinde bulmaktadır. İnsan Hakları Bildirgesi'nin simgelediği bu Ancien Régime'den kopuş, farklı eşitsizlik biçimlerini gayri meşru ve doğal olmayan olarak sunmayı olanaklı kılan ve bunları baskı biçimleri olarak eşdeğer yapan söylemsel koşulları sağlamıştır.⁶⁷ Onlara göre, Avrupa politik tarihinin son iki yüz yılı, kökenlerini Aydınlanma düşüncesi ve Fransız Devrimi'nden alan özgürlük ve eşitlik arayışını ifade eden 'demokratik devrim'in gelişim aşamalarını oluşturmaktadır. Bu bağlamda demokratik devrim, özgürlük ve eşitlikçi söylemin toplumsal ilişkilerin gittikçe daha fazla ve farklı yönlerine doğru yayıldığı, 1789, 1848 ve 1968 yılları ile temel değişimlerin sembolik olarak ifade edilebileceği bir gelişim sürecine sahiptir.⁶⁸ Bu açıdan işçi sınıfının gelişmesi ve anti-kapitalist mücadele içine girmesi 'demokratik devrim' sürecinde önemli bir momenttir, ancak tek ve son moment değildir. Çünkü özgürlükçi söylemin tarihsel gelişim süreci içinde, sosyal düzene yeni meydan okuma biçimleri geliştiren, özgürlük ve eşitlik ilkelerini hiç beklenmedik alanlarda ve şekillerde savunan yeni mücadele/direnış kimlikleri, antagonizmaları çeşitlendirmiştir. Dolayısıyla işçi sınıfının sosyalist stratejisi demokratik devrimin tarihsel ve içsel bir parçasıdır, ancak bugünkü '*yeni toplumsal hareketler*'le artık aşılmıştır.⁶⁹

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle, Laclau ve Mouffe'nin radikal demokrasi anlayışlarının kendi siyasal strateji algılayışlarından kaynak-

⁶⁵ Laclau & Mouffe, "Amasız Fakatsız Marksizm-Sonrası", *Marksizm ve Gelecek* s. 34.

⁶⁶ Laclau & Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, s. 190 vd.

⁶⁷ *A.g.e.*, s. 190-191.

⁶⁸ Gültekin, *Questioning Radical Democracy: Class Politics, Identity Politics and The Possibility of Socialist Practice*, s. 48-49.

⁶⁹ "...yeni toplumsal hareketler terimi, bir dizi oldukça farklı mücadeleyi bir araya toplamaktadır: kentsel, ekolojik, anti-otoriteryen, anti-kurumsal, feminist, anti-ırkçı, etnik, bölgesel ya da cinsel azınlıkların mücadeleleri. Bunların hepsinin ortak paydası, 'sınıf' mücadeleleri olarak düşünülen işçi mücadelelerinden farklılıkları olmaktadır." Bkz. Laclau & Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, s. 195 vd.

landığını söyleyebiliriz. Onlara göre son yüz yıl içinde sosyalist gelenek içinde sosyalizmi gerçekleştirmeye yönelik olarak dört ana siyasal strateji şekillenmiştir. 20. Yüzyılın başlarından itibaren egemen olan birinci yaklaşıma göre, bu dönemde meydana gelen toplumsal ve politik olaylar, kapitalist sistemin amansız düşüşü ve sosyalizme doğru kaçınılmaz gidişin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Buna göre üretici güçlerin kapitalist sistemin çizdiği çerçevenin taşıyamayacağı noktaya doğru olan gelişmesi ile ekonomi daha çok toplumsallaşacak ve bir üretim tarzı olarak kapitalizm kaçınılmaz olarak sosyalizme doğru dönüşecektir. İkinci strateji ise, 1930'lu yıllar boyunca birinci yaklaşımı, demokrasi ve faşizm arasındaki zıtlığı temel politik bölünme olarak algılayan bir perspektif içine yerleştirilmiştir. Buna göre işçi sınıfı diğer sosyal gruplar ve kesimlerden kendisine müttefikler bulacak ve faşist saldırılara karşı demokrasinin savunmasını yaparak sistemin sosyalizme doğru dönüştürülmesine çalışacaktır. Üçüncü perspektif ise sosyalizm için mücadelenin odak noktasını, emperyalist ülkelerle anti-emperyalist ülkeler arasındaki çatışmada görmüştür. Buna göre sosyalizm, emperyalist ülkelere karşı verilen ulusal anti-emperyalist devrimlerle, kurtuluş savaşları ile kurulacaktır. Çünkü artık antagonizma ulusal düzeyde işçi sınıfı ve burjuva sınıfı arasında değil, küresel ölçekte emperyalist ülkelerle anti-emperyalist ülkeler arasındadır. Dördüncü ve son perspektif ise, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem içerisinde Avrupa'daki sosyal demokrat partilerin, ekonomileri içindeki millileştirilmiş sektörlerin genişletilmesi yoluyla sosyalizme doğru ilerlenebileceği düşüncesiyle geliştirilmiştir.⁷⁰

Laclau'ya göre bu dört görüşün her biri -üretici güçlerin ileriye dönük genişlemesi yoluyla sosyalizme zorunlu geçiş; faşizme karşı demokratik cephe; ulusal ve anti-emperyalist devrimler; karma ekonomilerdeki kamu sektörünün giderek genişlemesi- yalnızca 'koşullara bağlı' stratejiler olmaktan çok daha fazla önem taşımaktadır. Ona göre bu perspektifler, sosyalist stratejide işçi sınıfının merkeziliği ve işçi sınıfına olan inanç etrafında örgütlenmiştir. Laclau kendi önerdiği strateji açısından işçi sınıfının merkeziliği argümanını tamamen reddetmekte ve bunu bir dogma olarak değerlendirmektedir. Ona göre işçi sınıfı sayısal olarak azalmış ve ekonomik açıdan bölünmüş (fragmentation), öte yandan çok çeşitli yeni antagonizmalar filizlenmiştir. Dolayısıyla Laclau, toplumsal yapı içerisinde işçi sınıfının merkezi rolü iddiasını, çeşitli sosyolojik ve

⁷⁰ Ernesto Laclau, "Sınıf Savaşı ve Sonrası", çev: Özkan Akdoğan, *Birikim*, sayı 5, Eylül, 1989, s. 24; Gültekin, *Questioning Radical Democracy: Class Politics, Identity Politics and The Possibility of Socialist Practice*, s. 51 vd.

politik gerekçeler sıralayarak reddetmektedir. Ona göre işçi sınıfı artık, Marksist geleneğin 'evrensel sınıfı' ve global insan özgürleşiminin zorunlu öznesi değil, diğer bütün kesimler gibi kendi hedef ve imkanlarıyla sınırlı olan bir toplumsal öznedir. Bu noktada Laclau, işçi sınıfının tarihsel bir özne olarak sınırlılıklarını kabul eden ancak bunu yetersiz bir şekilde ele alan üç temel yaklaşımı ele alır ve üçünü de reddeder. Buna göre birinci yaklaşım, 1930'ların halk cephelerine dayanan bir geleneği izleyerek işçi sınıfının diğer ilerici kesimlerle geniş bir demokratik ittifak oluşturarak yapısal sınırlılıklarını aşabileceğini önerir. İkinci yaklaşım, işçi sınıfının tarihsel sınırlılıklarını sergilemeyen yeni bir toplumsal özne (öğrenci hareketleri, üçüncü dünyacı özgürlük hareketleri gibi) arayışı içine girer. Üçüncü yaklaşım ise bu tip bir gereksinimi önermeksizin çeşitli toplumsal protesto biçimlerinin dağılmasını ve bölünmesini kaçınılmaz ve hatta olumlu bir gelişme olarak kabul eder.⁷¹

Laclau'ya göre bugün alternatif, liberal parlamenter sistemde otoriter bir dönüşüm ile bu sistemin radikal demokratik bir şekilde yeniden örgütlenmesi arasındadır. Bugün sorun, zaten inşa edilmiş toplumsal bir kesim için ittifaklar sisteminin nasıl kurulacağı değil, 1930'lardan çok daha fazla bölünmüş çeşitli mücadeleler ve taleplerden yola çıkarak ittifaklarda yer alacak söz konusu toplumsal kesimlerin birlikler olarak nasıl inşa edileceğidir. Bu noktada Laclau'nun önerdiği politik strateji yukarıdaki üçüncü yaklaşıma yakın gibi görünmektedir, ancak Laclau belli açılardan bu yaklaşımı eleştirerek, kendi yaklaşımının farkını ortaya koyar: Ona göre solun naif dogmatizmine göre bir ilerleme olan üçüncü yaklaşım iki noktada başarısız olmaktadır. Öncelikle saf bir biçimde özerk olan hareketler dünyası bu durumda kesinlikle demokratik bir mekan olmayacaktır. Örneğin kadın hareketi ya da eşcinsel hareket, ırk ayrımına ilgisiz kalacaktır.⁷² Ayrıca her bir toplumsal hareketin mücadelesinin hangi biçimleri alacağı tekanlamlı olarak saptanmış da değildir. Burada gerçek bir çokanlamlılık mevcuttur. Örneğin feminizm ya da ekoloji, antagonizmanın söylemsel olarak ne şekilde kurulduğuna göre

⁷¹ Ayrıntılar için bkz. Laclau, "Sınıf Savaşı ve Sonrası", *Birikim*, s. 24-27.

⁷² "...böyle mücadeleler, başka demokratik antagonizmaların içinde ortaya çıktıkları politik alanların özgüllüğünden habersizdirler. Örneğin biyolojik gerçeklik olarak erkekleri düşman diye sunan bir söylemi alın. Hem erkekleri hem kadınları etkileyen, ekonomik gücün tekelleşmesine karşı mücadele ya da ifade özgürlüğü için mücadele gibi antagonizmalar geliştirmek gerektiğinde böyle bir söyleme ne olacaktır? Bu alanların birbirlerinden hangi zeminde özerkleştiklerine gelince, bu zemin kısmen çeşitli tabiyet biçimlerini kurumlaştırmış olan söylemsel formasyonlar tarafından oluşturulur, kısmen de mücadelelerin kendilerinin sonucudur." Laclau & Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, s. 166.

değişen birçok biçimde açığa çıkabilmektedir.⁷³ Bu nedenle bu farklı mücadeleler arasında bir bağ, en azından ortak bir dayanışma sağduyusu yaratmak gerekir. Ancak böyle bir şey kendiliğinden gerçekleşmez ve politik bir mücadeleye bağlıdır.

Üçüncü çoğulcu yaklaşımın ikinci sınırlılığı ise, yeni-muhafazakar hareketin zıt yönde bir sağduyu oluşturma ve bunu sürekli kılma çabalarını görmezden gelmesidir.⁷⁴ Oysa yeni tabiyet biçimlerine karşı direniş tarzlarının çokanlamlılığı, bunların anti-demokratik bir söyleme eklemlebilecekleri anlamına da gelir. Bunun bir örneği 'yeni sağ'ın toplumsal ilişkilerin dönüşümüne karşı bir dizi demokratik direnişi yeni-liberal söyleme başarılı bir biçimde eklemlemesidir: "Reagan ve Thatcher'ın Refah Devletini dağıtma tasarılarına verilen halk desteğini, bunların devlet örgütlenmesinin yeni biçimlerinin bürokratik karakterine yönelen bütün bir dizi direnişi Refah Devletine karşı harekete geçirmekte başarılı olmaları açıklar."⁷⁵ Laclau'ya göre sorun, toplumsal hareketlerin özerkliğini benimseyip birleşik bir sağduyuya karşı çıkmak değil, hangi sağduyunun galip çıkacağını siyasi mücadeleyle belirlemektir.⁷⁶

Bu noktada altı çizilmesi gereken önemli bir konu 'yeni toplumsal hareketler'in doğasına ilişkindir. Laclau ve Mouffe bu konudaki iki egemen düşünce eğilimine de karşı çıkmaktadır. Birinci eğilim, bu hareketlerin doğasına ve etkisine, sosyalist değişimin ayrıcalıklı öznesi sorunsalı içinde yaklaşmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu eğilimin her türlü varyantı reddedilmektedir. Ancak önemli olan nokta Laclau ve Mouffe ikinci eğilimle yani yeni toplumsal hareketlerin demokratik ya da ilerici olduklarını *a priori* kabul eden eğilimle de uyuşmamaktadır. Onlara göre "bir yerel topluluk hareketinin, ekolojik bir mücadelenin, bir cinsel azın-

⁷³ "Nitekim bizzat erkeklere saldıran bir radikal feminizm, 'dişilik'i yeniden yüceltmeye çalışan bir farklılık feminizmi, ve ataerkilliğe çözümez biçimde bağlı saydığı kapitalizmi asıl düşman olarak gören bir Marksist feminizm vardır. Dolayısıyla, kadınların tabiyetinin farklı tarzları temelinde bir antagonizma kurmanın birçok söylemsel biçimi bulunmaktadır. Aynı şekilde ekoloji de, anti-kapitalist, anti-sanayici, otoriteryen, özgürlükçü, sosyalist, gerici vb. olabilir. Dolayısıyla bir antagonizmanın eklemleme biçimleri, önceden belirlenmiş olmak bir yana, hegemonik bir mücadelenin sonucudur." A.g.e., s. 206-207.

⁷⁴ "Yeni-muhafazakarlara göre, gittikçe artan gerçek eşitlik talepleri toplumu 'eşitlikçi uçurum'un kenarına getirmiştir. Eşitlik fikrinin kendilerince uğradığı çifte dönüşümün kökenlerini burada görmektedirler: Eşitlik fikri, fırsat eşitliğinden sonuçların eşitliğine ve bireyler arasındaki eşitlikten gruplar arasındaki eşitliğe kaymıştır." A.g.e., s. 203.

⁷⁵ A.g.e., s. 208.

⁷⁶ Laclau, "Sınıf Savaşı ve Sonrası", *Birikim*, s. 25-26.

lık hareketinin politik anlamı baştan verilmiş değildir; diğer mücadele ve taleplerle hegemonik eklemlenmesine çok kesin bir biçimde bağlıdır.”⁷⁷

Laclau'nun iki yüz yıllık demokrasi tarihi sürecinde 1789, 1848 ve 1968 yıllarını dönüm noktaları olarak değerlendirdiğini daha önce belirtmiştik. Buna göre Fransız Devrimi eşitlik ilkelerini sadece yurttaşlık ve kamu alanının oluşturulmasında kullandığı ve özel alanda her tür eşitsizlik kabul gördüğü için sınırlı bir uygulama gerçekleştirmiştir. 19. Yüzyılın sosyalist söylemleri ile eşitlikçilik ekonomik alanı işgal ederken, yüzyılın yeni toplumsal hareketleri ile de demokratik sürecin derinleşmesi gerçekleşmiştir. Laclau'ya göre, 1789 kamu alanında eşitlikçi ilkelerin doğuşunun, 1848 bu ilkelerin sosyalist talepler dünyasının bütününe doğru genişlemesinin, 1968 ise zamanımızın demokratik mücadele alanını inşa eden yeni hareketlerin filizlenmesinin sembolüdür. Bu nedenle sol yeniden inşa edilecekse bu, talepleri geçmişteki sosyalist hareketlerin taleplerinden daha geniş ve daha radikal olan bir radikal demokrasi temelinde gerçekleşmelidir. Çünkü yaşanan değişimler, toplumun demokratik ve sosyalist dönüşümü yönünde herhangi bir tasarımı, bugün geçmiştekenden daha geniş ve daha heterojen bir toplumsal temel üzerinden başlamak zorunda bırakmaktadır. Bu heterojenlik, tarihsel dönüşümün öznelerinin çok sayıda olacağı, taleplerinin sınırlı olacağı ve aralarında müzakerelerin ve kararsız dengelerin siyasi hayatın kuralı ve ilkesi olacağı anlamına gelmektedir.⁷⁸ Laclau'ya göre bu temeller üzerinde yükselen radikal demokrasi anlayışı, bir toplum tipinin dogmatik postülasyonu değildir. Demokratik eşitlikçiliğin giderek toplumsal ilişkilerin daha geniş alanlarına doğru yayılması, bu yayılmanın doğrultusuna ya da hangi yeni toplumsal aktörlerin ortaya çıkacağına ilişkin bir önyargı yaratmaz. Ayrıca demokratik devrimin radikal demokrat anlayış ile genişlemesi, politik mücadelelerin verildiği mekanların çoğulluğunun inşasını da içerir. Bu noktada politika için ayrıcalıklı noktalar yoktur; yerel örgütlenmeler, eğitim kurumları, nüfusun marjinal kesimlerinin oluşturduğu direniş grupları, kadın örgütleri vs. siyasi muhakemelerin geliştirilmesi gereken yerlerdir. Tabii ki bu, politik sistemin tamamen

⁷⁷ Laclau & Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, s. 112-113.

⁷⁸ “Radikal demokrasinin söylemi artık evrenselin söylemi değildir; ‘evrensel’ sınıf ve öznelerin içinden konuştukları epistemolojik yuva bütünüyle ortadan kalkmıştır ve onun yerini her biri kendi indirgenmez söylemsel kimliğini kuran seslerin bir polifonisi almıştır. Bu nokta belirleyicidir: Evrenselin söylemini ve onun ancak az sayıda öznenin ulaşabileceği ‘doğru’ya ayrıcalıklı bir yaklaşma noktasının varolduğu şeklindeki örtük varsayımını terk etmeden, hiçbir radikal ve çoğul demokrasi olmaz.” A.g.e., s. 234.

elimine edilmesi ve doğrudan demokrasinin kimi ütopyik biçimlerinde ikame edilmesi olarak değil, devletin giderek kendini daha iyi düzenleyebilen çoğulcu bir toplum çerçevesi içerisinde çok kesin ve sınırlı işlevlere indirgenmesi şeklinde anlaşılmalıdır. Laclau'ya göre bu politik strateji, solun hem komünist hem de sosyal demokrat biçimlere özgü köklü bir devletçilikten koparak, politik perspektifine özgürlükçü bir boyut kazandırmasını sağlayacaktır.⁷⁹

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, radikal demokratik imgelem (imagination) açıklık, çoğulculuk ve nihai bir temele hiçbir zaman varmayan bir tartışma sürecini varsaymaktadır. Bu politik perspektifin temelinde ise 'oluşun radikal tarihselliğine' ve 'hakikatin katıksız insani doğasına' yönelik inanç bulunmaktadır. Çünkü düşünürlerimize göre "dünya, kendisi dışında herhangi bir metafizik 'zorunluluğa' -ne Tanrı'ya, ne 'özel biçimlere', ne de 'tarihin zorunlu yasallıklarına'- dayanan, tümüyle insanoğlunun eseri toplumsal bir yapılanmadır." Dolayısıyla bu aynı zamanda, "demokratik mücadelenin genişlemesinin ve radikalleşmesinin, tümüyle özgürleşmiş toplumun kazanımlarıyla ulaşabileceği bir son noktası bulunmadığı anlamına da gelmektedir. Toplumsalın antagonizmaları, mücadeleleri ve kısmi bulanıklığı her zaman olacaktır." Bu nedenle, politikanın sonu anlamına gelecek bir homojen toplum efsanesini kararlılıkla terk etmek gerekmektedir.⁸⁰

KAYNAKLAR

- ANDERSON, Perry, **Antonio Gramsci : Hegemonya Doğu/Batı Sorunu ve Strateji**, çev: T. Günersel, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1988.
- BARRETT, Michele, **Marx'tan Foucault'ya İdeoloji**, çev: Ahmet Fethi, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996.
- CASTLE, Dave, "Kalpler, Zihinler ve Radikal Demokrasi -Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe ile söyleşi-", **Birikim**, sayı 113, Eylül 1998.
- ÇELİK, Nur, Betül, "Radikal Demokrasi, Çoğulcu Demokrasi ve Sol", **Mürekkep**, sayı 7, 1997.

⁷⁹ Laclau, "Sınıf Savaşı ve Sonrası", **Birikim**, s. 26-27; ayrıca bkz. Gültekin, **Questioning Radical Democracy: Class Politics, Identity Politics and The Possibility of Socialist Practice**, s. 53-57.

⁸⁰ Laclau & Mouffe, "Amasız Fakatsız Marksizm-Sonrası", **Marksizm ve Gelecek** s. 36-37; "...bir radikal demokrasi tasarısının ortaya konulması, rasyonel ve saydam bir toplum mitinin gittikçe daha fazla toplumsalın kenarına çekilmeye zorlanması demektir. Bu toplum bir 'olmayan-yer', kendi olanaksızlığının simgesi haline gelir." Laclau & Mouffe, **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**, s. 234.

- DELLALOĞLU, Besim F., "Habermas'ın Postmodern Muhafazakarlığı Eleştirisi", **Toplumbilim**, sayı 7, Ekim 1997.
- DERRİDA, Jacques, **Marx'ın Hayaletleri**, çev: Alp Tümertekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.
- EAGLETON, Terry, **İdeoloji**, çev: Muttalip Özcan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.
- GRAMSCI, Antonio, **Selections from the Prison Notebooks**, ed. ve çev. Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell Smith, Londra: Lawrence and Wishart, 1971.
- GRAMSCI, Antonio, "Notes on the Southern Question", **Selections from Political Writings: 1921-1926**, ed. ve çev. Q. Hoare, Londra: Lawrence and Wishart, 1978.
- GÜLTEKİN, Murat, **Questioning Radical Democracy: Class Politics, Identity Politics and The Possibility of Socialist Practice**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.E.T.U, 1999.
- JAMESON, Fredrick, "Fiilen Varolan Marksizm Üzerine Beş Tez", içinde, der. E. M. Wood ve J. B. Foster, **Marksizm ve Postmodern Gündem**, çev: A. Fethi, Ankara: Ütopya Yayınları, 2001.
- KEYMAN, E. Fuat, "Globalleşme ve Radikal Demokrasi: Küçülen ve Parçalanmış Dünya'da Siyaseti Anlamak", içinde, **Türkiye ve Radikal Demokrasi**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999.
- KEYMAN, E. Fuat, "Postmodernizm, Kimlik Siyaseti ve Demokrasi", içinde, **Türkiye ve Radikal Demokrasi**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999.
- KUBALI, Hakan, **Liberal Demokrasi'nin Eleştirisi, Radikal Demokrasi - Modernite ve Postmodernite Açısından-**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997.
- LACLAU, Ernesto, "Sınıf Savaşı ve Sonrası", çev: Özkan Akdoğan, **Birikim**, sayı 5, Eylül, 1989.
- LACLAU, Ernesto, "Ideology and post-Marxism", **Journal of Political Ideologies**, June 2006, 11 (2).
- LACLAU, Ernesto & MOUFFE, Chantal, **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**, çev: Ahmet Kardam ve Doğan Şahiner, İstanbul: Birikim Yayınları, 1992.
- LACLAU, Ernesto & MOUFFE, Chantal, "Amasız Fakatsız Marksizm-Sonrası", çev: Ahmet Kardam, **Marksizm ve Gelecek**, sayı: 5, Mayıs 1992.

- LARRAIN, Jorge, **İdeoloji ve Kültürel Kimlik**, çev: Neşe Nur Domaniç, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995.
- MILIBAND, Ralph, "Sınıf Siyaseti", çev: A. Ekmekçi ve A. Özkan, **Birikim**, sayı 5, Eylül 1989.
- MOUFFE, Chantal, "Sol, Liberal Demokrasiyi Savunmalı", **İktisat Dergisi**, sayı 340, Temmuz-Ağustos, 1993.
- MOUFFE, Chantal, "Radikal Demokrasi : Modern mi, Postmodern mi?", **Modernite Versus Postmodernite**, der. ve çev: Mehmet Küçük, 3. baskı, Ankara: Vadi Yayınları, 2000.
- MOUFFE, Chantal, **Demokratik Paradoks**, çev: A.Cevdet Aşkın, Ankara: Epos Yayınları, 2002.
- NALÇAOĞLU, Halil, "Ernesto Laclau: Alternatif Bir Epistemoloji ve Politika", **Birikim**, sayı 7, Kasım 1989.
- PALMER, Bryan D., "Eski Konumlar/Yeni Zorunluluklar: Tarih, Sınıf ve Marksist Meta-anlatı", içinde, der. E. M. Wood ve J. B. Foster, **Marksizm ve Postmodern Gündem**, çev: A. Fethi, Ankara: Ütopya Yayınları, 2001.
- PILBEAM, Bruce, "Conservatism and Postmodernism: Consanguineous Relations or 'Different' Voices?", **Journal of Political Ideologies**, 6(1), 2001.
- RORTY, Richard, "Habermas, Lyotard ve Postmodernite", **Modernite Versus Postmodernite**, der. ve çev: Mehmet Küçük, 3. baskı, Ankara: Vadi Yayınları, 2000.
- TOWNSHEND, Jules, "Laclau and Mouffe's Hegemonic Project: The Story So Far", **Political Studies**, vol. 52, 2004.
- ÜŞÜR, Serpil Sancar, **İdeolojinin Serüveni -Yanlıı Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme-**, Ankara: İmge Yayınları, 1997.
- WOOD, Ellen Meiksins, "Postmodern Gündem Nedir?", içinde, der. E. M. Wood ve J. B. Foster, **Marksizm ve Postmodern Gündem**, çev: A. Fethi, Ankara: Ütopya Yayınları, 2001.
- YEĞEN, Mesut, "Liberal Demokrasiden Radikal Demokrasiye: Geçiş(sizlik)ler", **Toplum ve Bilim**, Kış, 2000-2001, sayı 87.